

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR DAVRIDA INTELEKTUAL MULK HUQUQLARINI HIMOYA QILISH MASALALARI

Ma'mura Turg'unboeva

**Toshkent xalqaro Vestminster universiteti ilmiy xodimi, mturgunboyeva@wiut.uz
<https://doi.org/10.5281/zenodo.13827550>**

Annotatsiya: Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi intellektual mulk (IP) huquqlarini himoya qilish manzarasini sezilarli darajada o'zgartirdi. Ushbu maqola raqamli davrda IP huquqlari bilan bog'liq qiyinchiliklar va muammolarni ko'rib chiqadi, bunda Internet tomonidan kiritilgan murakkabliklar, dasturiy ta'minot qaroqchiligi va raqamli kontentni ko'paytirish va tarqatish qulayligiga e'tibor qaratiladi. U intellektual mulkni himoya qilish uchun amaldagi qonunchilik asoslarini o'rganadi va raqamli huquqbuzarlikning rivojlanib borayotgan tabiatini hal qilish uchun innovatsion echimlar zarurligini ta'kidlaydi. Tadqiqot raqamli jamiyatda innovatsiyalar va ma'lumotlarga kirishni rag'batlantirish bilan IP himoyasini muvozanatlash muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: intellektual mulk huquqlari; raqamli texnologiyalar; mualliflik huquqi; dasturiy ta'minotni qaroqchilik; raqamli huquqbuzarlik; huquqiy bazalar.

KIRISH

Bugungi kunda O'zbekistonda mualliflik huquqini muhofaza qilishning zamonaviy huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish sohasida ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Bu borada, ayniqsa, mualliflik huquqini muhofaza qilishning shartnomaviy-huquqiy asoslari va mexanizmlarini takomillashtirish, asarlardan foydalanishda "mualliflik shartnomasi" institutini keng joriy etish, taraflarning huquq va majburiyatlarini qat'iy belgilash, shuningdek xalqaro va milliy miqyosida mualliflar mulkiy huquqlarini boshqarishda qo'llanadigan turli vosita hamda usullarini takomillashtirishning ilmiy-nazariy va amaliy yechimlarini topish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

ASOSIY QISM

Raqamli texnologiyalarning paydo bo'lishi intellektual mulk (IP) huquqlari landshaftini o'zgartirib, misli ko'rilmagan imkoniyatlar va muhim muammolarni taqdim etdi. Ijodiy ishlar, ixtirolar va brend identifikatorlari raqamli platformalar orqali tobora ko'proq foydalanish mumkin va takrorlanar ekan, IP huquqlarini himoya qilish yangi dolzarblik kasb etdi. Ushbu maqola ushbu raqamli asrda intellektual mulk huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq asosiy masalalarni o'rganadi, ijodkorlar, biznes va iste'molchilar uchun oqibatlarini o'rganadi.

Mamlakatimizda mualliflik huquqi ya'ni adabiy, san'at va tasviriy san'at asarlariga hurmat qilish darajasi qay darajada deb o'ylaysiz? Mualliflik asarlaridan muallif yoki boshqa huquq egasining roziligi bilan foydalaniladimi? Afsuski bugungi kunda bu kabi savollarning ko'pi javobsiz yoki so'raluvchi shaxs uchun "g'ayritabiiy" savoldek tuyulishi mumkin. Ha aynan shunday, vaholanki O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunida muallif yoki huquq egasining mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlari doirasi belgilab berilgan. Hattoki, shaxsiy maqsadlarda foydalanilganlik uchun ham haq to'lash bilan bog'liq qoidalar mavjud. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 1056-moddasiga ko'ra, muallifga asardan har qanday shaklda va har qanday usulda foydalanishda mutlaq huquqlar tegishlidir. Ushbu kodeksga ko'ra, intellektual faoliyat natijasiga yoki xususiy alomatlarni aks ettiruvchi vositaga nisbatan mulkiy huquqlar egasiga ana shu intellektual

mulk ob'ektidan o'z xohishiga ko'ra har qanday shaklda va har qanday usulda mutlaq qonuniy foydalanish huquqi tegishli bo'ladi. Eng muhimi, bugungi kunda mualliflik huquqi ob'ektlari o'zining tarmoq yo'nalishlaridan (a) adabiyot va noshirlik, b) musiqa va teatr, c) kino, d) radio va televideniya, e) fotografiya asarlari, f) EHM va ma'lumotlar bazalari, g) vizual va grafik ishlar, h) reklama xizmatlari, j) mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar) kelib chiqib, rivojlangan xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotida katta o'rin tutmoqda. Xususan, 2019 yilda AQSH yalpi ichki mahsulotida mualliflik huquqi sanoati ulushi 2,5 trillion (2,568,23 mlrd) AQSH dollariga yetib, mamlakat iqtisodiyotini 11,99 foizini tashkil etgan.¹ Shuningdek, Mualliflar va bastakorlar xalqaro konfederatsiya (CISAC) 130 dan ortiq mamlakatdan 250 dan ortiq mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlarini birlashtirgan bo'lib, 2017 yilda ushbu tashkilot tarkibiga kiruvchi mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar tomonidan yig'ilgan mualliflik haqlari miqdori 447,8 mln AQSh dollarini tashkil etgan.

Raqamli texnologiyalar IP himoyasi uchun qiyinchiliklar tug'dirsa-da, ular innovatsion echimlarni ham taklif qiladi. Blockchain texnologiyasi IP huquqlarini himoya qilish uchun kuchli vosita sifatida paydo bo'ldi. Markazlashtirilmagan va o'zgarmas daftarni yaratish orqali blockchain egalik huquqini tasdiqlovchi dalillarni va yaratilish vaqtini belgilash yozuvlarini taqdim etishi mumkin. Ushbu texnologiya ijodkorlarga o'z huquqlarini yanada samaraliroq himoya qilish imkonini beradi va huquqbuzarliklarning oldini oladi. Biroq, IP boshqaruvi uchun blokcheynning keng qo'llanilishi hali boshlang'ich bosqichida va huquqiy asoslar uning afzalliklaridan foydalanish uchun hali to'liq moslashmagan. Sun'iy intellekt (AI) va mashinani o'rganish kontent yaratishda tobora ko'proq foydalanilmoqda, bu esa mualliflik va egalik haqidagi tegishli savollarni tug'dirmoqda. AI tizimlari musiqa, san'at yoki yozma tarkibni yaratganda, u inson muallifligiga tayanadigan an'anaviy intellektual mulk tushunchalariga qarshi chiqadi. IP huquqlarini sun'iy intellektga berish mumkinmi yoki ular texnologiyani ishlab chiquvchilarda qoladimi yoki yo'qligini aniqlash davom etayotgan munozaradir. Ushbu noaniqlik AI tomonidan ishlab chiqarilgan voqelikka moslashish uchun huquqiy tamoyillarni qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Raqamli asrda intellektual mulk huquqlarini himoya qilishning yana bir asosiy muammosi - bu ijodkorlar va iste'molchilar o'rtasida xabardorlik va ta'limning etishmasligi. Ko'pgina shaxslar IP nima ekanligini yoki ular uchun mavjud bo'lgan huquqiy himoyani to'liq tushunmaydi. Bunday bilimsizlik qasddan buzilishlarga yoki aksincha, ijodkorlarning o'z huquqlarini yetarli darajada himoya qilmasligiga olib kelishi mumkin. Ta'lim sohasidagi tashabbuslarni ko'paytirish ijodkorlarni ham, foydalanuvchilarni ham IP ahamiyati va huquqbuzarlikning mumkin bo'lgan oqibatlari haqida xabardor qilish uchun zarur.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining 2021 yil 20 avgustdagi "Intellektual mulk ob'ektlarining huquqiy muhofazasi yanada takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Qonuni bilan "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunga zararlarni yetkazilishi faktidan qat'i nazar, huquqbuzarlikning xususiyati va huquqbuzarning aybi darajasidan kelib chiqib ish muomalasi odatlarini hisobga olgan holda zarar qoplanishi o'rniga

¹ Copyright Industries in the US Economy. [Available <https://www.iipa.org/files/uploads/2020/12/2020-IIPA-Report-FINAL-web.pdf>].

bazaviy hisoblash miqdorining yigirma baravaridan ming baravarigacha miqdorda to'lanishi lozim bo'lgan tovonni to'lashni nazarda tutuvchi qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi.² Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuni 65-moddasiga muvofiq, muallif, turdosh huquqlar egasi yoki mutlaq huquqlarning boshqa egasi huquqbuzardan huquqlarni tan olishini, huquq buzilishidan oldingi holatni tiklashini va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini yuzaga keltiradigan harakatlarni to'xtatishini hamda huquq egasining huquqi buzilmagan taqdirda, u fuqarolik muomalasining odatdagi sharoitlarida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadi miqdoridagi zararlarning o'rnini qoplashini talab qilishga haqli ekanligi belgilangan. Ushbu moddadagi "mutlaq huquqlarning boshqa egasi" deyilganda aynan mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot nazarda tutilganligini ta'kidlash lozim. Yuqoridagi norma orqali tovon miqdori chegaralarining qonunchilikka kiritilishi sudlar uchun javobgarlik chorasini belgilashda muhim asos bo'lib xizmat qildi deyish mumkin. Zero, ilgari bu kabi norma mavjud emas edi va sudlar tomonidan tovonni belgilash bilan bog'liq holatlar deyarli kuzatilmagan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, so'nggi yillarda O'zbekistonda mualliflik huquqi bilan bog'liq nizoli ishlar oshib bormoqda. Bu esa o'z-o'zidan ushbu yo'nalish institutlari (mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar) faol ishlayotganligidan hamda ijodkorlarning o'z huquqlarini tushunib yetayotganligidan darak beradi. Shu bilan birga, hozirda O'zbekistonda mualliflar va huquq egalarining mulkiy huquqlarini himoyasini ta'minlashga doir bir qator islohotlar amalga oshirilayotganligini ta'kidlash kerak. Xususan, mualliflar, turdosh huquq egalari hamda boshqa huquq egalarining qonuniy huquq va manfaatlarini, ularning mualliflik haqi (gonorar)ni adolatli olinishini ta'minlash shular jumlasidandir. Shu bilan birga, Butunjahon intellektual mulk tashkiloti iqtisodiyoti o'tish davridagi davlatlar uchun intellektual mulk siyosatini ishlab chiqishda mualliflar va ijrochilar jamiyatiga alohida urg'u bergan. Tadqiqotchilar tomonidan mualliflik huquqi muhofazasini ta'minlashda mulkiy huquqlarni jamoaviy boshqarish bilan birga, mualliflik shartnomasini ham alohida ta'kidlashadi. Shu bilan birga, ushbu yo'nalishda asarlardan foydalanish uchun imkoniyati cheklangan shaxslarga sharoitlar tug'dirish muhim sanaladi. Bu borada ayniqsa, Ko'zi o'zida, ko'rishda nuqsoni bo'lgan va bosma axborotni idrok etishda boshqa jihatdan qobiliyati cheklangan shaxslarning nashr etilgan asarlardan foydalanishini yengillashtirish to'g'risidagi Marokash shartnomasi (2013-yil 27-iyun, Marokash) muhim o'rin tutadi. Umuman olganda, mualliflik huquqini jamoaviy boshqarish, xuddi intellektual mulkning boshqa obyektlari kabi muhim sanaladi. Xalqaro darajada huquqi muhofazani biz, tovar belgisi (Madrid tizimi) va ixtiro (PCT tizimi)da ko'rishimiz mumkin.

XULOSA

Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar yo'nalishidagi tadqiqotlardan kelib chiqib, mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar faoliyatiga doir quyidagi xulosalarga kelish mumkin: Birinchidan, mulkiy huquqlarni jamoa bo'lib boshqarish bilan shug'ullanadigan tashkilotlar huquq egalari shartnoma asosida o'tkazgan huquqlarnigina amalga oshirishi lozim. Ikkinchidan, sub'ektlar (muallif, huquq egasi) xohlagan vaqtda bu tashkilotlarning nazorat qilish huquqiga ega bo'lish imkoniyatini olishlari kerak. Uchinchidan,

² Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi [National Legislative Database], 21.08.2021-y., 03/21/709/0808-son.

mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar mualliflik huquqining turli sohalari bo'yicha tuzilishi mumkin. To'rtinchidan, tashkilotlar huquqlarining mulkiy huquqlarini boshqarish, ya'ni asarlardan foydalanganda haq yig'ish bilan shug'ullansa-da, lekin ular tijorat tashkilotining vazifasini bajarmasligi va o'z xarajatlarini huquq egalarining ajratmalari hisobidan qoplashligi lozim. Beshinchidan, bu tashkilotlar huquq egasining topshirig'iga muvofiq, huquqlarni uchinchi shaxslarga ham o'tkazish (litsenziya asosida) funksiyasini amalga oshirishi mumkin. Mazkur takliflar bo'yicha ishlarni to'g'ri va tizimli tarzda yo'lga qo'yilishi, o'ylaymizki mualliflik huquqini himoyasini ta'minlashga bu orqali esa ijodkorlar mehnati uchun tegishli haqlarni to'lanishiga hamda madaniyat va san'atni mualliflik huquqiga doir qoidalar asosida rivojlanishiga olib keladi. Ushbu jihatlar bevosita xalqaro normalar qoidalari (xususan, TRIPS bitimi) va tamoyillariga mos keladi.

References:

1. Copyright Industries in the US Economy. [Available <https://www.iipa.org/files/uploads/2020/12/2020-IIPA-Report-FINAL-web.pdf>].
2. Younas, A. (2019). Legality Of Rule Of Law With Chinese Characteristics. SSRN Electronic Journal.
3. Younas, A., & Zeng, Y. (2024). Proposing Central Asian AI ethics principles: a multilevel approach for responsible AI. AI and Ethics, 1-9.
4. Абдувалиева, М. А., Абдуллаева, Ф. А., & Абдурахимова, Д. (2018). Повышение правовой культуры молодежи—один из важнейших факторов построения правового государства. М. Әуезов атындағы ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ имени М. Ауэзова TRANSACTIONS, 231.
5. Абдувалиева, М. (2022). Приоритетные направления совершенствования социальной поддержки семей, воспитывающих детей с инвалидностью в современном Узбекистане. Academic research in educational sciences, 3(NUU Conference 2), 595-602.
6. Tian, Y., & Winn, J. (2008). Re-thinking Intellectual Property: The political economy of copyright protection in the digital era. Routledge-Cavendish.
7. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi [National Legislative Database], 21.08.2021-y., 03/21/709/0808-son.